

DÖRT RAŞİT HALİFE VE İLK FETİH DALGASI*

Yazan: Heribert Busse

Çeviren: Doç. Dr. Cem ZORLU**
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Muhammed kısa süren hastalığı sonrasında 63 yaşında 8-Haziran-632'de vefat etti. Kendisinden sonra yerine geçecek kimse ve bu geçişin yöntemi ile ilgili kuralları belirlemediği ve peygamberlik görevi de doğal olarak miras bırakılmayacağı için hemen anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bu anlaşmazlıklar, köklü tartışmalar halini almış ve sonunda İslâm içinde mezhepsel bölünmelere yol açmıştı. Çoğunluğu oluşturan Sünniler, halifeyi (halef/ardıl ya da vekil) Mekte'nin aristokratları Kureyş Kabilesi arasından seçmek için harekete geçtiler. Ali'nin şiası/partisi demek olan Şiilere göre Muhammed, 632 Mart ayında Veda Haccı'ndan dönüşü esnasında Mekke'den Medine'ye giderken Humm Göleti'nin [Gadir-i Humm (ter.)] yanında amca oğlu ve damadı Ali'yi halefi olarak tayin etmişti. Şiilerin daha sonra doktrinleri haline getirdikleri gibi Muhammed'in kendi soyundan gelenler peygambere özgü karizmanın varisiydiler ve bu nedenle cemaati yönetim görevi özel olarak onlara verilmiştir. Aşırı Şii fırkalar, bu konuda o kadar ileriye gitmişlerdi ki, Ali veya onun yerine geçenleri ya ilahlaştırdılar ya da onlara ilahî bir takım özellikler yüklediler.

Muhammed'in vefatından sonra baş gösteren mücadelelerden, ilk günlerden beri sadakatle Peygamber'in yanından ayrılmayan ve kızı Aişe'den dolayı da kayınpederi olan Ebû Bekir galip çıktı. Ebû Bekir'e devleti yönetme sadece iki yıl (632-634) nasip oldu. Bu sürenin çoğu da Muhammed'in vefatından sonra isyan eden Arap kabilelerin ayaklanmalarını bastırmakla geçti. Bu savaşlar, -kısa süre sonra meydana geldiği gibi- çok hızlı bir şekilde gerçekleşecek olan fetihlerin başlangıcı idi. Zira Ebû Bekir serbest kalan kuvvetleri kuzeye sevk edebilmiş ve bununla geleneksel siyasî yapıyı dünya çapında derin etkisi olacak bir biçimde değişime uğratacak bir hareketi başlatmayı başarmıştı. Bir yandan barış dini olan

* Editörlüğünü Werner Ende ile Udo Steinbach yaptığı *Der Islam in der Gegenwart*, Bonn: BpB (C.H.Beck), 5.Auflage, 2005, adlı derleme eserde yazara ait "Grundzüge der islamischen Theologie und der Geschichte des islamischen Raumes" (s. 21-54) isimli makalenin s.28-33 arasının tercümesidir.

** DTSK (Deutsch- Türkisches Sprach und Kulturinstitut) Tarih Öğretim Üyesi.

İslâm, Medine’de cemaatin kuruluşundan itibaren güce dayalı ve saldırgan bir davranış benimsemişti* ve genel politik durum da Arabistan’dan dışarı çıkmaya elverişliydi. Bizans ve İran uzun süredir devam eden savaşlar dolayısıyla güçlerini kaybetmişlerdi. İranlılar, 614 yılında Bizanslıları kesin sonuçlar elde ederek yenmişler ve Akdeniz’e kadar ilerlemişlerdi. 15 yıl sonra Bizans İmparatoru Kayser Herakliyas bütün gücünü kullanarak kaderi kendi lehine çevirmeyi başardı: 630 yılında o, İranlılar tarafında yağmalanarak alıp götürülen hacı zafer alayıyla tekrar Kudüs’e götürdü. Arap geleneğinin [rivayet (ter.)] bildirdiğine göre Muhammed’in kendisine itaate ve İslâm’ı kabul etmeye çağırın ünlü davet mektubu oraya giderken yolda Herakliyas’a ulaşmıştı. Geçmişe bir bakış atarsak görürüz ki Müslüman tarihçilere göre fetihler, Ebû Bekir’in 4 emir göndermesiyle başlamıştır. Bu 4 rakamı evrensel egemenlik talebini ifade etmektedir. Ebû Bekir 2 yıllık iktidarından sonra Ağustos-634’de vefat ettiği zaman Suriye ve Irak’taki savaşlarda galibiyete ulaşılmış ve Filistin’in uzak bölgeleri zapt edilmişti. Sadece kıyı şehirleri ve Kudüs hâlâ direniyordu.

Ebû Bekir tarafından başlatılan bu hareket, Ömer b. el-Hattâb (634-644) tarafından devam ettirildi. Ebû Bekir halefi olarak onu tayin etmişti. Ömer, kızı Hafsa dolayısıyla Peygamber’in kayınpederi idi ve ona danışman olarak hizmet etmişti. O, askerî operasyonları Medine’den yöneterek Ebû Bekir’in ettiği tohumların meyvelerini toplama başarısını gösterebilmişti; ancak bunun yanında her iki halifeden hangisinin daha iyi lider ve organizatör olduğu sorusu cevapsız kalmıştır. Ömer’in komutası altında sonuçları kesin iki meydan muharebesi kazanıldı: Önce Ağustos-636’da Suriye’de Yermuk’ta (Bu nehir Taberiye Gölü’nün güneyine doğru Ürdün Nehri’ne dökülmektedir.). Bu yenilgiden sonra Bizanslılar Suriye ve Filistin’den çekilmek zorunda kaldılar ve Araplara Mısır yolu açıldı. İkinci kesin zaferle sonuçlanan meydan muharebesi Irak’ta Hîre’nin güneybatısındaki Kâdisiye’de meydana geldi. Kronolojide bir belirsizlik vardır: Bu olayın 635 ya da 637 yılında olduğu konusunda tarihçiler kararsızdır, ayrıca doğrudan bu muharebe öncesi ve sonrası meydana gelen olaylar da karanlıkta kalmıştır. Araplar bu muharebede, savaş fillerini devreye sokarak teknik bakımdan da daha güçlü hale gelen üstün İran kuvvetlerine karşı zafer kazanmışlardı. Bu zafer, onlara İran’ın iç bölgelerinin yolunu açmıştır. Tarihi bakımdan önemli bir şahsiyet olan en son büyük İran Kısrası III. Yazdecird, (Hamedan’ın güneyinde) Nihavend Savaşı yenilgisinden sonra 640 yılı civarında has adamları tarafından kaçarken öldürüldü.

Fetihler Suriye’nin kuzey sınırına gelip dayanmıştı, öyle ki artık ana hatlarıyla bugünkü Türkiye ile aynı Asya arazisi sınırlarına sahip Bizans’a çok az bir nefes alma imkanı bırakılmıştı. Suriye ve Filistin’in işgaliyle Mısır’ın Bizans’la kara bağlantısı kesilmiş ve Mısır, çeşitli savaşlardan sonra Müslümanların ganimeti olmuştur.

Strateji bakımından Ömer’in yaptıkları yeteneğiyle örtüşmekteydi. O bu yeteneğiyle yeni bir imparatorluğun teşkilatını kurmuştur. O, önemli görevleri Peygamber’in en yakın arkadaşlarına (ashab) teslim etmiş ve ne kadar yetenekli

* Müellefin bu görüşüne İslâm Tarihi kaynaklarında verilen bilgiler dikkate alındığında katılmak mümkün değildir. (Çev.)

ve emektar olurlarsa olsunlar kendi başına buyruk komutanlara karşı çok sert tedbirler almıştır. Fethedilen bölgeler askeri karargahlar (emsâr) kurularak tahkim edildi. Mezopotamya'da Küfe ve Basra, Mısır'da ise bugünkü Kahire'nin öncüsü olan Fustat (çadır) şehirleri kuruldu. Hazine yönetimi, dîvan şeklinde teşkilatlandırıldı. Dîvan, emekli maaşların Müslümanlara ve özellikle birliklere ödenmesinden sorumlu idi. Hâkimlik (kadılık), Ömer tarafından kurumsallaştırıldı. Ayrıca, o İslâm ceza hukukunu daha ileri bir noktaya taşımış ve bazı noktalardaki görev ve sorumluluk kurallarının eksiklerini gidermiştir. Ömer, bugün bile İslâm dünyasında geçerli olan hicrete göre tarihlemeyi kabul ederek Medine'deki ilk ve asli cemaat ile yeni İslâm İmparatorluğu arasındaki sürekliliği açıkça temin etmiştir. İnananların emiri (emîru'l-mü'minîn) unvanını almak suretiyle Ömer, inanç etrafında bütünleşmiş bir topluluğun liderlik makamı ile geleneğe göre seçilmiş Arap kabile reislerinin otoritesini birbirine bağlamıştır.

Ömer, 10 yıllık bir iktidardan sonra Kasım-644'de içinde bulunduğu şartlardan memnun olmayan bir katil kölenin eliyle öldürüldü. Ölümünden kısa bir süre önce yerine geçecek kişiyi belirlemesi için seçimi yapacak 6 kişiden oluşan bir şûra tayin ettiği rivayet edilmektedir. Seçim Osman (644-656) lehine sonuçlandı. O, zengin bir tüccar ve Peygamber'in damadı idi; ayrıca Habeşistan'a hicrete de katılmıştı. Ebû Bekir tarafından başlatılan ve Ömer tarafından geniş ölçüde sürdürülen fetih hareketleri duraklamıştı, ancak İran'ın kesin olarak Osman'ın iktidarı döneminde fethedilmiş olduğu da unutulmamalıdır. Ayrıca Osman döneminde etkili ve kapsamlı sonuçları olacak olan Mısır merkezli bazı hareketler baş göstermiştir. O bölgede daha fazla ilerleme halinde Araplar için bir yandan Nil'in yukarısına doğru, diğer yandan Kuzey Afrika kıyıları boyunca iki yol açık kalmıştı. Nil'in yukarısına doğru ilerleyince onlar merkezleri Dongola olan Hıristiyan Nübe Devleti ile karşılaştılar. Bu bölgede sonuçları Arapların aleyhine olan savaşlar meydana geldi ve bu savaşlar bir barış antlaşmasıyla sona erdi. Bu anlaşmada Muhammed'in Mekke ile yaptığı ateşkes anlaşması, düşmanlıkların geçici olarak durdurulması için bir örnek ve gerekçe oluşturmuştu. Nübelilerle yapılan bu anlaşma Latince adıyla *pac-tum* (paçt) olarak tarihe geçmiştir. Anlaşma uzun bir zaman geçerliliğini korumuştur, çünkü önce 1315 yılında Memlukler Dongola Devleti'ni yıkmayı başarmış ve hakimiyet alanını güneyde Asvan üzerine doğru genişletmiştir. Dongola'ya sınır güney Nübe Aloa Devleti ise yaklaşık olarak 200 yıl daha dayanabildi.

Güneydeki geçici duraklamadan sonra Arapların çabaları Mısır'da Akdeniz kıyıları boyunca ilerleyerek hakimiyet alanlarını artırmak üzerine yoğunlaştı. Onlar burada daha çok başarı elde ettiler, zira Kuzey Afrika topraklarındaki Bizans hakimiyeti gerçekten bölgeye nüfuz edememiş ve Berberiler arasında hiçbir yankı uyandırmamıştı. 647 yılında başlayan ilk istilalardan sonra Arapların Atlantik kıyılarına kadar ilerleyebilmeleri ve Berberileri nihai olarak mağlup etmeleri hemen hemen yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Fetih erleri tarafından 662 yılında Tunus'ta kurulmuş bir karargahtan ibaret olan Kayrevan şehri gelişerek bütün Orta Çağ boyunca İslâm'ın Kuzey Afrika'da bir kültür merkezi olmuştur.

Kuzey Afrika'ya doğru ilerledikten ve İranlıları da yendikten sonra ilk fetih dalgası sona erdi. İç politikada Osman'ın az becerikli olduğu gözükmektedir. Emevî ailesinin bir ferdi olarak o, mensupları İslâm'ı biraz geç kabul etmiş ve

Medine'deki ilk İslâm cemaatiyle daha az kaynaşmış Mekke'nin bu çok etkili ve geniş ailesinin çıkarlarını korumaya çalışmıştır. O, halife olarak, ailesinin yakın üyelerini geleneğin temsilcilerinin tahammül edemeyecekleri kadar kayırmış ve eyaletlerdeki etkili valilikleri onlara vermiş; ganimetin uygun ve makul olmayan büyük bir bölümünü ise kendisi ve ailesi için ayırmıştır. O, Kur'an'ı sözlü geleneğe uygun olarak okuyan ve herkesçe dinî (ve politik) otoriteler olarak kabul edilen Kur'an okuyucularının (kurrâ) otorite ve nüfuzlarını, bir araya getirilmiş fragmanlardan [Kur'an sayfaları (ter.)] herkes için bağlayıcı bir Kur'an redaksiyonunu yaptırmak ve böylece Kur'an okuyucularının [kariler (ter.)] temsil ettiği söz konusu otoritenin kendisine intikal ettiği bir kitap [Kur'an (ter.)] meydana getirmek suretiyle kırmıştır.* Bu esnada o, daha önce Ömer'in iktidarı döneminde yapılmış olan ön çalışmalardan da istifade etti. Kur'an redaksiyonu, hâlâ kabile düzenine dayanan devletin Osman tarafından gerçekleştirilmek istenen mutlak monarşiye dönüşümünün bir parçası olarak anlaşılabilir. Bu olaylar karşısında İslâm cemaatinin birlik ve bütünlüğünün sıkı bir teste tabi tutulması kaçınılmazdı. Nitekim önce Küfe'de Kur'an okuyucuları arasında huzursuzluklar ortaya çıktı. Mısır'da da muhalefet harekete geçti ve her bölgeden yönetimden hoşnut olmayanlar Medine'ye gelerek halifenin evini kuşattılar ve ona, özellikle de akrabalarını kayırmak ve devletin paralarını çarçur etmek konusunda bazı suçlamalar yönelttiler. Uzun görüşme ve pazarlıklardan sonra bir grup zorla eve girdi ve halifeyi öldürdü. Suriye'nin Emevî valisi Muâviye'nin güya halifeyi korumaları için göndermiş olduğu birlikler çok geç geldiler ve bu felaketi engelleyemediler.

Osman'ın öldürülmesi, İslâm Tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu olayın iç savaşlar biçiminde ortaya çıkan doğrudan sonuçları, İslâm Devletine daha uzun süre huzur ve rahat vermemiştir. Halifenin öldürülmesi, kan davası taleplerinin seslendirilmesine sebep oldu. Fakat öncelikle Medine'de bir halefin seçimi konusunda uzlaşma sağlandı. Ömer tarafından belirlenen seçici şûranın da üyesi olan Ali (656-661), hilafeti elde etti. Muâviye bu seçimin vilayetteki ileri gelenlerin katılımı olmaksızın ve sadece bir azınlık tarafından yapıldığı gerekçesiyle onun seçimine karşı çıktı. Daha önce de bir çok kez söylendiği gibi Ali'nin Muhammed'le çeşitli şekillerde yakın bağı vardı. Şii gelenek onun şahsiyetini nur saçan bir ışıık gibi görse de yetenekli, enerjik ve etkili bir şahıs olduğu kesin gibi gözükmektedir. O, kendisinden önceki 3 halife ile köklü tartışmalara girmişti ve bu tartışmalarda teolojik problemler önemli rol oynamaktaydı. Şii anlayışa göre -elbette bu anlayış daha geç dönemlerde ortaya çıkmıştır- onlar [ilk üç halife (ter.)] Muhammed'in ölümünden hemen sonra hilafet kendisine bahşedilmiş olan Ali'yi kanunsuz bir biçimde görevden uzaklaştırarak iktidarı zorla ele geçirmişlerdir.

Ali iktidara geçtikten hemen sonra değişik amaçlarla cepheleler oluştu. Ön planda Osman'ın katlinin karara bağlanması ve failin uygun bir biçimde cezalandırılması meselesi duruyordu. Ali, Medine'yi başşehirlikten çıkardı ve güçlü taraftarlara sahip olduğu Küfe'ye yerleşti. Yakın zamanda anlaşılacağı gibi Medine, İslâm Devletinin merkezi olma özelliğini artık kesin olarak kaybetmişti.

* Hz.Osman ile ilgili yapılan bu değerlendirmeler müellifin yorumudur ve bu konularda kaynaklarda farklı görüşler yer almaktadır. (Çev.)

Ayrıca halifeleri silah zoruyla görevlerinden uzaklaştırmaya yönelik ilk teşebbüs, Peygamber'in eski silah arkadaşlarının devlet içindeki konumu üstüne titredikleri şehir olan Medine'den gerçekleşmişti. Güya Ali tarafından etkin ve yeterli derecede takip edilmediği iddia edilen Osman cinayetinin kan davasını gütmeye bahanesiyle Talha ve Zübeyr'in komutası altında Medineliler, Muhammed'in nüfuzlu dul eşi Aişe'nin de katıldığı bir savaşa giriştiler. Güney Mezopotamya'da Aişe'nin üzerinde savaşı izlediği deveden dolayı tarihe "Deve Savaşı" [Cemel Vakası (ter.)] olarak geçen ve Ali'nin lehine biten bir savaş meydana geldi.

Emevî ailesinden olan Şam valisi Muâviye de öldürülen akrabası Osman'ın tavizsiz biçimde kanının yerde kalmaması düşüncesini savunuyordu. Ali ona karşı harekete geçti. O, birlikleriyle 657 yılının yazında Haleb'in güneyinde yukarı Fırat'ta Sıffin'de Muâviye'nin ordusuyla karşılaştı. Çeşitli çatışmaların cereyan ettiği günler sonrasında karşılıklı anlaşmayla bir hakem komitesi tayin edildi. Değişik yerlerde defalarca toplantılar yapılmasına rağmen kesin bir neticeye varılamadı. Ancak sonunda Muâviye galip geldi; çünkü onun Suriye'deki askeri ve siyasi otoritesine dokunulmamıştı ve bu bölgede hâlâ gücünü koruyordu.

Bir hakem kurulu tayin edilmesine razı olmakla Ali sadece zarar gördü; çünkü ona Hâricilerden oluşan tehlikeli bir güce sahip yeni bir rakip çıktı. Hâriciler, bazı teolojik gerekçelerle hakem kuruluna karşı çıkmış ve ordusundan ayrılmış (Arapça harace) bazı kendi taraftarları idi ve bundan dolayı bu adı almışlardı. Onlar halife ile bir çok kez savaştılar ve daha sonra çeşitli ekollere ayrılacak sufi/püriten bir anlayış ve sisteme sahip kendilerine özgü bir mezhep kurdular. Bu kollardan en önemlisi olan İbâdiyye bugün bile Umân ve Kuzey Afrika'da yaşamaya devam etmektedir. Gücünü koruyarak bugünlere kadar gelebilen Şiiler ile daima çoğunluğu temsil eden Sünnilerin yanında Hâricilerin en parlak dönemlerinde üçüncü büyüklükteki İslâm mezhebini kurdukları nerdeyse zihinlerden silinmiştir. (İslâm'ın kendi içinden doğan mezhepler ve bunların yayılması konusunda bundan sonra gelecek W. Ende, B. Radtke, W. Schmucker ve P. Heine'nin makalelerine ayrıca bakınız.) Hâriciler, en hayırlı Müslüman halife olmalı, "Habeşli bir köle olsa bile." düşünceleri ile İslâm cemaatinin liderinin dinî ve ahlaki özelliklerine vurgu yaparak politik bakımdan hilafeti Kureyş'e ait gören Ehl-i Sünnetten ve hilafetin Muhammed'in torunlarına irsi olarak geçtiğini kabul eden Şiadan ayrılmıştır.